

Biczó Gábor A népmese mint társadalomtudományi forrás Ámi Lajos példája

A mese és általában a népmese, a közgondolkodás szerint a szűkebb értelemben vett varázsmese (tündérmese) értelemben használatos. Ezért a mese fogalmát, leegyszerűsítve, a hős csodálatos kalandjai során teljesített küldetését elbeszélő történetként szokás meghatározni. Valóban, a mese „klasszikus” jelentéstartalma elsősorban a varázsmesék hatására és ezekkel összefüggésben alakult ki, formálódott és terjedt el a modern európai közgondolkodásban. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a mesék további típusai, elsősorban a novellamesék és a legendamesék nem csak szerkezeti értelemben térnek el lényegesen a mese „klasszikus” és legelterjedtebb változatától a varázsmesétől, de funkcionális is különböznek.¹ A különbség egyik fontos ismérve, hogy az utóbbi két típusban gyakran találkozunk a mindenkori mesemondói közösség társadalmi és kulturális körülményeit elemző értelmezésekkel. Pontosabban, a népmesei szövegek tekintélyes része a szüzsé kibontakoztatásának szerves elemeként tárja a hallgató (olvasó) elé a szociokulturális viszonyrendszer meghatározott témáira vonatkozó állásfoglalást. Nyilvánvaló, hogy a mesemondói közösségek hagyományos szerkezetéből következően – a mesemondó és hallgatóságának a mesemondásban adott szituatív megértő egymásra-vonatkozása – a társadalmi és kulturális viszonyokra vonatkozó olvasatok kidolgozását mindenkor a két fél közös munkájaként foghatjuk fel.

A következőkben a 20. századi magyar nyelvű mesemondás egyik legnagyobb teljesítményét nyújtó Ámi Lajos repertoárjából vett történetek elemzésén keresztül szeretnénk bizonyítani, hogy a mesei gondolkodásmód és közvetlen tárgya, a mesehős „útjának” interpretációja, nem csak a szórakoztatás igényével vagy a pedagógiai értelmű példázatokon keresztül hat vissza a mesemondói közösségre. A stabil közösségekben a mese egyúttal a lokális társadalom értékrendjének, világfelfogásának, a mindenkori szociokulturális komplexum áttekintő elemzésének diszkurzív színtere. Jelen tanulmány célja továbbá, hogy Ámi esetében értelmezze a mesemondás minősége és társadalmi-státuszteremtő képessége között kimutatható lényegi összefüggéseket.

A népmesék klasszikus szerkezeti felépítésére jellemző sajátos vonás, hogy a mesehős kalandjainak kiinduló helyzete többnyire a reális világban érhető tetten, majd a varázsmesék esetében a mesei valóság fantasztikus körülményeinek megtapasztalását követően a főhős visszatér a hallgatóságot a saját életviszonyaira emlékeztető mindennapi állapotok közé. Természetesen léteznek varázsmesék, melyekbe a mesemondói közösség mindennapiságának viszonyai egyáltalán nem épülnek be. Ugyanakkor a novellamesék, a mitikus és vallási motívumokban bővelkedő legendamesék, amint az antropomorfizáló

¹ ÁMI Lajos repertoárja azt tükrözi, hogy a mesemondói közösség társadalmi és kulturális viszonyaira vonatkozó általános reflexiókat a varázsmesék többnyire legfeljebb az induló szituáció részeként tartalmaznak. Igaz, jelen tanulmány szempontjából ezek ugyancsak fontos forráshelyek.

állatmesék cselekményének színteréül szolgáló reális világ körülményeinek megidézése a mesemondó számára alkalmasabb a közösség érdeklődésére számot tartó szociokulturális jellemvonások elemzésére. Mindez nem jelenti azt, hogy a népmese társadalomtudományi értékének vizsgálatát tipológiai vagy klasszifikációs szempontok előtérbe helyezése mentén kellene végrehajtani. Sőt, ha sorra vesszük Ámi Lajos repertoárjának azokat a darabjait, amelyekben a mesék a reális világ szociokulturális aspektusait értelmezik, akkor be kell látnunk, hogy a tipológiai-klasszifikációs megközelítés óhatatlanul kudarcra van ítélve.

Ugyanakkor, Ámi Lajos történetei esetében két további általános jellemvonást figyelembe kell vennünk. Először is, amint arra életrajzírója és az életművet kiadásra előkészítő Erdész Sándor a háromkötetes mesegyűjtemény bevezetőjében hangsúlyozza, Ámi kivételessége abban is tetten érhető, hogy történeteiből egy komplex kozmológia körvonalai rajzolódnak ki.² A gyűjtés során készült beszélgetésekből kiderült, hogy a mesékben felvázolt világkép, világmagyarázat azonos a mesemondó tényleges világlátásával. Ámi esetében a mesei valóság a reális világ kozmológiájának tartalmi összefoglalása. Úgy tűnik azonban, hogy a mesék elemzése Erdész klasszikus tételének – mely szerint a kiemelkedő mesemondó személyiségek teljes mértékben azonosulnak a maguk teremtette fikcióval, amennyiben azt valóságként élik meg – a megfordítását is lehetővé teszi. Ámi esetében a mesékben a reális világ, tehát a mesemondói közösség valóságának szociokulturális összefüggéseire vonatkozó elemzései nem elszigetelt, hanem egy komplex világkép szerves részét képező értelmezések.

Másfelől, mesemondónk esetében a valóságértelmezés fontos összefüggését képezi a tény, hogy Ámi személyes élettörténetének lényeges elemeként beszélt a szegény „cigánysorsból” való kiemelkedésre irányuló tervekről és eseményekről. Szamosszegi házáat például nem a cigánysoron építette fel, hanem a magyarok lakta falurészben, ami a tudatos integrációs kísérletre, a megfontolt státuszépítés szándékára utal. Meséinek társadalomképe részben a magyar paraszti életmód, életforma és értékrend mintáit közvetíti és nem kizárólag a lokális roma közösség diszkurzív gyakorlatából táplálkozik. Mivel mesemondói közösségében kiemelkedő személyiség, ezért történeteinek keresztül környezetére kifejtett hatása, különösen a társadalmi kérdések és problémák értelmezésével a mindennapi élethelyzetek etikájának kimunkálása figyelemreméltó szellemi teljesítmény.

Az alábbiakban Ámi szociokulturális valóságértelmezését mesei alapján két összefüggésben tárgyaljuk: az etikai világkép, továbbá a jog és az igazságosság a társadalmi mindennapiság színterével alkotott kapcsolatán keresztül.

Az etikai világkép Ámi Lajos meséiben

² Lásd ERDÉSZ Sándor (szerk.): Ámi Lajos meséi I. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 5-86.

A mese világképében fellelhető elemi etikai tartalom sajátos világrendet tükröz.³ Funkciója szerint tájékoztat a lokális közösség mindennapi viszonyai között érvényes szabályrendszer mibenlétéről és világossá teszi, hogy a társadalom tagjai milyen alapelvek szerint hozzák meg döntéseiket, cselekszenek vagy alakítják életüket. Ugyanakkor jól látható, hogy a mesei világképben érvényre juttatott etikai tartalom a mindenkori közösség gyakorlati cselekvésválasztásait (ítéleteit) meghatározó norma.

*Egy szegény embernek született egy gyereke és egy gazdag ember örökbe fogadta*⁴ címmel jegyzett mese Ámi és aktuális közössége etikai kultúrájának egyik legszebben kidolgozott példája. A mese szüzséje szerint a faluban a szegény embernek gyönyörű szép fia született, akit a gazdag ember magához vett nyolc éves korában, hogy az egykorú lányának „*legyen egy szép ura*”.⁵ A gazdag ember tervére, akit a fiú apjaként tisztelt, idejekorán fény derült és az ország királya, aki féltékeny lett, el akarta pusztítani a fiút. Szerencsés körülmények között a legény túlélte a merényletkísérletet, ám megrettent engesztelhetetlen ellenségétől, ezért el akarta hagyni nevelőjét és a jövendőbelijének kiszemelt jómódú lányt. Ám a gazdag ember nem engedte:

Semmivel ne törődj drága gyermekem, én, nincsen annyi kincs a világon, akivel elengedjelek a házamtul. A jányom nevére annyit nem adok, ami az újára tekeredjen, úgyis a jányomé fog lenni, mert te leszel neki hőttig az ura! Gyere fel velem a község házába, hogy neked ne azt mondják, hogy zabi gyerek vagy, vagy semmid sincsen! Mindenféle vagyonomat a te nevedre adok át, de nékem vejemnek kell, hogy legyél.⁶

A fiatalember latolgatta az ajánlat előnyeit és hátrányait, végül alkura állt. Ámi szövegében pontosan megragadható a paraszti közösségekre jellemző józan, célracionális mérlegelés.

Ez az ember kegyetlen jól beszél! Igaz, hogy a jánya nem olyan tetszetős, mint vagynak egyes jányok, egy kicsit barna. De én ha most útrakelek, másnak a

³ Az újabb, szövegközpontú hazai meseelemzési gyakorlatban a népmesékben megragadható etikai tartalom kimutatására több kísérlettel találkozhatunk. A téma átfogó és megvilágító elemzését kínálja BÁLINT Péter *A hallgatás és felelősségvállalás a népmesében* címmel megjelent tanulmánya. (In.: BÁLINT Péter Szerk.): *Identitás és népmese/Identity and the Folktale*. Didakt, Hajdúböszörmény. 2011. 9-40.) Az elemzés az etikai aspektus lényegét a mesemondáshoz kapcsolódó performatív értelemtartalom értelmezésén keresztül tárgyalja. A „mondás” és a „hallgatás” a mesei gondolkodás ellentétbe állítható, de hasonlóan a mesei valóság megteremtését szolgáló eszközei, melyek mindig etikai következményekkel járó cselekvésformák.

⁴ ERDÉSZ Sándor (szerk.): *Ámi Lajos meséi* II. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 65-70. A mesék klasszikus tipológiai besorolásának kérdésével nem foglalkozunk. Egyrészt maga Erdész a kötetek végén mellékletben foglalja össze a klasszifikációra vonatkozó alapvető tudnivalókat. Másrészt, amint erről a gyűjtő maga is értekezik, Ámi történeteinek többsége atipikus, tehát az egymáshoz kapcsolódó motívumok deskriptív tipológiája jelen tanulmány céljait, a mesei gondolkodásmódban tetten érhető társadalomtudományi szempontból érdekes gondolatok azonosítását és megértését nem szolgálja.

⁵ Uo. 65.

⁶ Uo. 67.

kutyája leszek. Én fogok másnak dógozni azért, amit megeszek, vagy egy kis rongyot veszek magamra? Nahát ezt a jányt elveszem feleségül, ha az apja minden vagyonát a nevemre íratja.⁷

Kiderül, hogy a házasság intézménye a zárt falusi társadalmakban gyakran követ érdekorientált logikát, ami általánosan elfogadott norma volt.⁸ Nem csak a fiú motivációi érdekesek az esetben, de legalább ennyire fontos az, hogy a földvagyton presztízsfunkciójának köszönhetően kiemelkedett gazdagember számára lánya a birtok és a vagyon megtartása szempontjából nem jelent elégséges garanciát, és ezért keres vejében tudatosan „szövetségest” kulturálisan jól értelmezhető tervéhez.

Ámi történetének etikai dilemmája azonban nem a házasság végső okainak értelmezésében ragadható meg. Mikor a fiatalember, amint Ámi korában a „dolgok rendje” szerint huszonegy esztendősen bevonult katonának, mennyasszonyában kétségek ébredtek hűsége iránt.

Vajjon, istenem, a fiatalembernek az apám minden vagyonát a nevére íratott, elveszen-é engemet feleségül, vagy pég most a vagyonnal másat fog elvenni? Mindenféle jár, mert katona, városon szép nők vagynak. Valakibe beleszeret, lehetek én magamnak, én leszek a szegény, nem az én szeretőm.⁹

A másik személyében rejlő kockázat lehetőségének okai nyilvánvalóak. A tisztán érdekházasságnak tetsző elkötelezettség a mennyasszony olvasatában nem jelent meggyőző kötődést. Vőlegénye hűségére nincs garancia, és ez félelemmel tölti el. Ámi történetvezetésében azonban nem engedi meg, hogy hőse a közösségi morál elvei ellen cselekedjen. Mikor a katonalegény értesül jövőbelije kétségeiről, üzent neki:

Mondjátok neki, mindenkinek – azt válaszolta – csak nem vónék olyan gazember, hogy én az ő vagyonával másat vennék feleségül. Én nála szebbet a világon soha nem láttam és nem is fogok látni, míg élek a világon!¹⁰

Ámi mesemondói készségét dicséri, hogy még ekkor sem engedi a történetet nyugvópontra jutni, hanem a közösségre jellemző etikai rend megtartó erejének hangsúlyozása érdekében a feszültség fenntartásának eszközével újabb fordulatot csempész meséjébe. A legény, mikor katonaideje kitelt, megkapta elbocsájtó levelét, hazatért. Otthon nevelőapja ravatala fogadta. A paraszti társadalom szokásait és értékrendjét követve eredeti tervét, hogy menyasszonyát nyomban feleségül veszi, kész elvetni. A lányban azonban a késelem csak

⁷ Ua.

⁸ Ámi álláspontját érdemes összevetni a kárpát-medencei lokális roma közösségekben elterjedt intézményesített gyakorlattal, a feleségiszóktetés hagyományával. Jól látható, hogy ebben az esetben is az együtt élő magyar többségi paraszti értékrend normáit jeleníti meg.

⁹ Ua.

¹⁰ Ua.

elmélyíti korábbi kétségeit, ezért a konvenciókat is hajlandó felrúgni, mikor kijelenti:

Édesapámat délelőtt eltemetjük, de délután már mehetünk esküdni! – A fiatalembernek nagyon felvillant a szeme. – A jánba borzasztó benne van a féltékenység, mert attúl fél talán, hogy másat veszek el! Mondta neki: - Már kedves Juliskám, ilyenre ne is gondoljál, hogy egy napon lakodalom és temetés legyen!¹¹

Ámi a helyzetet tudatosan dramatizálja. Elmeséli, hogy a lányt a falu gúnyolja, mert tiszteletlen apja emlékével, beszél arról, hogy anyja megátkozza – „*Keresztbe legyen benned a gyermek[...]*.”¹²–, majd tudósít arról, hogy az ifjú asszony anyja halálakor nem hajlandó elmenni a temetésére. A konvenciókkal, a falusi társadalom értékrendjével szemben elkövetett vétséget a mesemondó értelmezésében a közösség megtorolja. Juliskát kiközösítik, csúfolják, személyében elutasítják, míg férjét „*dicsérték az egész községbe.*”¹³ Látható, hogy Ámi értelmezésében a lokális társadalom etikai világképének bemutatása, működése és a normasértéssel szembeni szankciók rendszerének tárgyalása a mesemondói közösség szemszögéből minden nehézség nélkül azonosítható jelentéstartalom. A mese hiteles társadalomtudományi forrás, ha a szöveg filológiai természetű mikroelemzése során megragadható jelentéstartalom mentes a spekulációktól. Esetünkben a történetmondás nyilvánvaló funkciói, az etikai példabeszéd-jelleg csak abban az esetben juthat kifejezésre, ha a hallgatóság számára evidens módon belátható.

Az érdekek mentén szerveződő etikai világkép, pontosabban a paraszti társadalmak értékrendjének kiemelkedően fontos eleme a személyes boldogulás és ennek érdekében a kedvező viszonyok alakításáért folytatott manipuláció drasztikusabb megfogalmazását olvashatjuk *A három cigányjány*¹⁴ címmel jegyzett tündérmesében. A szüzsé szerint három cigánylány elhatározza, hogy hétország királyának fiaihoz mennek felségül. A király ugyanis olyan tündérlányokat keres, akik egyforma szépek, magasak és súlyosak. Ahhoz, hogy a feltételeknek meg tudjanak felelni, csak boszorkánysággal megvalósítható alakformálásra van szükségük, amit egy vén cigányasszony és egy boszorkány hajlandó megtenni.

Na és hogyha tik a királynak a három menyei lennétek, tanáljátok ki, hogy mit tennétek énvelem, milyen megélhetésem vóna énnekem? – Magának mamám, ha mind a hárman királynék leszünk, hát mit gondol maga, olyan megélhetést adnánk, amilyen csak nekünk vóna, magának nem vóna szabad nélkülözni semmiben sem!¹⁵

¹¹ Uo. 68.

¹² Ua.

¹³ Uo. 70.

¹⁴ Uo. 328-331.

¹⁵ Uo. 329.

A mesében a cigányasszony és a „*vén vasorrú bába*” a cigánylányokat egyformává, tökéletesen hasonlóvá teszik úgy, hogy a „*felesleges dogot mindet levágta rulla a vénasszony*”. Nem derült fény a hamisításra egészen az első éjszakáig, mikor az ifjú férjek megállapodtak, hogy:

[...] ha már tündérványokat veszünk feleségül, akkor egy szobába feküdjünk le és egyszerre fogjunk hozzá a jénusz játékát eljátszani.¹⁶

Meglepetésre, a legidősebb felfedezte, hogy az ő feleségének hiányzik a fél fara, az a rész, amit, hogy a lányok egyformák legyenek, a vasorrú bába levágott. A cigánylányokat leleplezésüket követően megbotoztatták, a boszorkányokat felakasztották.

Ámi értelmezésében a csalással szerzett juss menthetetlenül elvész. A történet világosan utal arra a társadalmi gyakorlatra, mely szerint az érdekek mentén szerveződő manipulatív alkalmi szövetségek, melyek nem vetnek számot a közösség etikai rendjével, bukásra vannak ítélve. A mesemondó a cigánylányok vágyát a társadalmi felemelkedésre nem kritizálja, azonban csalásra épülő tervük legitimitását megkérdőjelezi, mert érvényesülésükkel másoknak kárt okoznak. Jól kifejezi Ámi és közössége etikai világképnek differenciált jellegét, hogy számos meséjében az ügyeskedést, a boldoguláshoz való jog eszközeként pozitív képességnek tünteti fel.

*Egy Gomora nevű helységben egy szegény asszony élt*¹⁷ címmel jegyzett történet egyik izgalmas motívuma a társadalmi gyakorlatként felfogott korrupció működése, ami azonban a közösség értelmezésében nem minősül normasértésnek, amennyiben minden érintett jól jár. A monumentális és számos fordulatot rejtő történet egyik motívumában a munkát kereső szegényasszony az úton egy pénzzel kitömött tárcába botlik. Ahelyett, hogy a várakozásokkal ellentétben megtartaná, nyomorúsága dacára elviszi a község házára.

Na, jól van asszony, ha idehoztad ezt a tárcát, hogyha harminc napig a gazdája keresi a tárcát, akkor annak adjuk vissza, de akkor is neked jutalom jár érte, amiért te olyan tisztességes becsülletes asszony vótál, hogy még fel sem merted bontani, hanem hoztad ide a község házához! Most leszámolom előtted, hány köteg pénz van benne és amikor a pénzt leszámolom, akkor erül egy írást adok neked, hogy mennyivel vettem által azt a sárga tárcát! Hogyha harminc napon belül nem kerülne a pénznek gazdája, akkor téged illet és akkor légy vele boldog!¹⁸

Amikor letelt a hónap a szegényasszony megkapta a talált pénzt, amit örömeiben meg kívánt osztani a jegyzővel. Ámi a szituációt érdekes szövegkörnyezetben kommentálja.

Tekintetes jegyző úr! Amiér a jegyző úr ilyen jó pártfogás alá vett engemet, hogyhát ez a pénz engemet illet meg, felezzünk meg rajta! – A jegyző azt mondta:

¹⁶ Uo. 330.

¹⁷ Uo. 433-455.

¹⁸ Uo. 443.

Hát jányom, fogadok el belőle, de hát már azt nem szabad nekem megtenni, mert a kenyermel játszom, hogy én tetülled a felét elfogadjam! Hanem amit jó szívésségből adol, én annyira megeleégszek.¹⁹

A helyzet értelmezésében a jegyző támogatásáért hálás szegényasszony a hivatali munkáját tisztességgel ellátó embert jutalmazza. A közösségi normák szerint ez olyan gesztus, amit a jóindulat természetes viszonzási formájának állít be a történet. Ugyanakkor a jegyző szövegéből világos, pontosan tudja, hogy a pozíció, a hivatali kötelesség teljesítése nem fér össze pénzadomány elfogadásával. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a szegényasszony becsületességéért szerencsésen nyert jutalma nem volna jogos. Ámi csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a két cselekvésítélet – megtalált tárca beszolgáltatása és a jegyzőnek juttatott pénzajándék – az etikai horizont két egymással szembeállítható és egymásból következő maximája: legyél becsületes és boldogulsz, de ha boldogulsz, akkor is maradj becsületes!

Ámi a szerencsésen talált vagyponhoz kapcsolódó etikai megfontolásainak további remek példáját szolgáltatja az *Egy szegény favágó ember három forintért egy malacot vett*²⁰ címmel a gyűjteménybe került történet. A szegény favágó összekuporgatta pénzét, hogy vegyen egy kis malacot, ami aztán, ha gondosan nevelik, lefiadzik és ez kis jövedelmet jelenthetne. Az ember a vásárba vett malacot kicsapta a falu csürhéjével a legelőre, de az három nap után elkódorgott. Hiába kerestette a malacot, nem akadt a nyomára. Igen ám, de az ősz folyamán felbukkant egy hasas koca a faluban, melynek az előljároság nyomoztatta a gazdáját. Végül a szegény ember némi hezitálás után jelentkezett.

Hát uraim, az én kocám éppen ilyen szőrű vót, de hát az csak kismalac vót, négyhónapos. Hát ez hasas, ez nem lehet az enyém!

- Menjen már jóember, hát mikor hajtotta ki?

- Hat hónappal ezelőtt!

- Négy hónapos vót? Hát tíz hónapos a disznó, már mért ne lehetne ez hasas a magáé?

- Nem merem elvinni, mert majd másnak ingyen tartom, ha gazdája kerül! – mondta az ember.²¹

Ámi a hagyományos paraszti társadalom gazdasági célszerűségére jellemző pragmatikus látásmódot és az ehhez kapcsolódó mértékletes óvatosságot világos stratégiaként mutatja fel hallgatóságának. A lokális viszonyok működési garanciáját jellemző kiszámíthatóság és az ez iránti igény ugyancsak egyértelmű módon jut kifejezésre a mese további menetében. A hezitáló szegény ember jogosnak tetsző kockázatvállalását, – esetleg más jószágát tartja ingyen – mérsékli a hivatal, amikor biztosítják arról, hogy:

¹⁹ Uo. 444.

²⁰ ERDÉSZ Sándor (szerk.): Ámi Lajos meséi III. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp.,1968. 56-58.

²¹ Uo. 57.

[...] ha megkerülne is a gazdája, nem fogja ingyen tartani maga, mert a tartásdíjat meg fogjuk magának rendelni.²²

Mint láthatjuk, a paraszti értékrendben a helyes mérlegelés képessége elválaszthatatlan a közösség etikai normáinak ismeretétől. A szegény ember minden további nélkül állíthatná, hogy elkódorgott kocája tért vissza, hisz miután mindenki tisztában volt a ténnyel, egy idegen számára ennek ellenkezőjét bizonyítani nem lett volna lehetőség. Az óvatosság stratégiája mögötti pragmatizmus tehát kiegészül az együttélési szabályok betartására való természetes hajlandósággal, amennyiben a szegény ember tudja, hogy a számára oly értékes jószág egy hasonló sorsú embernek hasonló módon fontos. Elbitorlása, még ha lehetséges is, nem megengedhető.

Kétségtelen, hogy az Ámi „jogértelmezésében” egyértelműnek tetsző helyzet, illetve az ennek alapját jelentő falusi társadalmi környezet leírása párhuzamosan támaszkodik tapasztalataira, ahol a mindenkori hivatal (adminisztráció) megfellebbezhetetlen, de alapvetően az igazságosságot szolgáló szigorúsága a mindennapi élet közösségi rendjének előfeltétele. Továbbá, az is valószínű, hogy Ámi a falusi társadalom egyfajta korrajzának vázlatát a meséinek felgyűjtési időszakára jellemző viszonyokhoz igazította. Az 1960-as évek magyarországi vidéki társadalmá számára a háztartás biztonságos ellátását szolgáló háztáji a tíz évvel korábban jellemző beszolgáltatási viszonyokhoz képest stabil életkörülményeket jelentett.

A történet további menetében Ámi az óvatosság életstratégiáját illető motívumot tovább árnyalja. A koca kilencet fialt, aminek a szegény ember felettébb örült. Kettőt egyenesen meg akart sütni, merthogy hét is elég, úgysem tudja meg senki hány volt ténylegesen. Felesége azonban nagyon józan és racionális érveléssel tántorítja el szándékától emberét.

Jóember! Hát mit érsz te evvel, gyenge még ennek a húsa! Vidd csak vissza oda, hogyha több malac lesz alatta, jobban ürül majd a gazdája, ha nem is a miénk lesz, többet fog nekünk ajándékozni érte! Ha pég a miénk, milyen kárt tennél, két olyan szép malacot megölni!²³

A történet további menete magáért beszél. A szegény ember felnevelte jószágait, majd a piacon eladta azokat és meggazdagodott. Döntését, hogy hallgatott feleségére szerencsének állította be, de valójában a józan belátás dicséretét hirdeti.

Ámi meséiben a közösségi élet etikai dimenziójának további fontos tárgya a társadalmi felelősség és az ezzel kapcsolatos erkölcsi megfontolások részletei. A témát remekül ábrázolja *A görög kereskedő, aki egy rúgással a hajót ezer méterre hajította be*²⁴ címmel jegyzett történet. Összefoglalva, a hosszú utazásra

²² Ua.

²³ Uo. 58.

²⁴ ERDÉSZ Sándor (szerk.): Ámi Lajos meséi II. kötet. 183-198.

induló kereskedő várandós feleségét testvéröccsére és hűgára hagyja, hogy viseljk gondját. A fiatalasszonynál férje távozását követően nemsokára váratlanul megindult a szülés, ezért sógorasszonyát menesztette orvosért.

Te jány, eridj rögtön, a szülésznét szerezd meg nekem, mert én azt érzem, hogy talán én itthon a szaporodás ideje közelibe, de a gyermeket nem bírom megszülni, talán keresztbe van nálam.²⁵

A fiatal lány a kérés teljesítését nem vette túl sietősre, ahogy Ámi magyarázza, az utcán két ember verekedését bambulta és megkésve ért haza, mert időközben sógorasszonya belehalt a szülésbe.

Majd egyszer üdő haladván, már a nap is veressébe lement, pedig reggel ment el a jány szülésznéér, akkor ment a szülésznével, de már akkor az asszony ki vót a ház közepin terítve az asztalra. A jány akkor látta, hogy már az ánya meghalt, hát ű tudta úgyis, hogy az ű élete már úgyis elpusztulásnál van, felment a padlásra, kötelet vett a kezébe, és magát felakasztotta.²⁶

A közösség ítéletétől való félelem nem szükségszerűen minden esetben az életért életet elv megnyilvánulása. Gyakran morális önvádként a szégyen elkerülésének stratégiája érvényesül. A testvére gyermekének haláláért felelősséget érző lány sorsa, öngyilkossága azt bizonyítja, hogy a hagyományos zárt paraszti közösségek funkcionális működési elveinek jól körülírható lényege a kölcsönösen támasztott etikai elvárásoknak való maradéktalan megfelelés.

Az igazság fogalma és a társadalmi mindennapiság kapcsolata Ámi Lajos meséiben

Ámi Lajos meséiben az etikai tartalom gyakorlati értékű továbbgondolásának kérdését az igazság és igazságosság témájával kapcsolatban megfogalmazott elképzeléseiben érhetjük tetten. Cigány származásából, amint a magyar paraszti társadalomba való integrációs szándékából egyaránt következik, hogy történeteinek hősei kifinomult igazságérzékről teszek tanúbizonyságot. Afelől sem lehet kétségünk, hogy a meseszövegekbe beleszótt állásfoglalások mindenkor a mesemondó Ámi és hallgatósága közötti diszkurzív alkotófolyamat termékei.

Az igazság-problematika a nyugati gondolkodás történetének egyik kitüntetett kérdése, melyet a jog, a filozófia, a vallástudomány vagy a matematika egyaránt témájának tekint. Az igazság, mint ismeret kérdése, bármely összefüggésben is tanulmányozzuk, mindig egyfajta objektivációs igényként testesül meg. Tudása, ismerete olyan általános értelemtartalom elsajátítását és alkalmazását feltételezi, amely természete szerint az igazság

²⁵ Uo. 185.

²⁶ Ua.

szócsöveként szolgáló szubjektum egzisztenciális meghatározottságaitól függetlenül érvényes. Az igazság-fogalom filozófiai megalapozási kísérleteinek történeti igényű áttekintése, amint bármely jogrendszer – lett légyen az konvencionális vagy kodifikált – működésében játszott szerepének elemzése nem lehet tárgyunk. Ugyanakkor szeretnénk jelezni, hogy Ámi Lajos meseszövegeinek tanulsága szerint gondolkodásában a mindennapiság szintjén átgondolt igazság-fogalom, ennek gyakorlati értéke figyelemreméltó módon került megfogalmazásra. Félreértés ne essék, nem arról van szó, hogy Ámi gondolkodását bármely vonatkozásában is jellemezhetnénk rendszerkonceptióként. Csupán arra a véleményünk szerint lényeges momentumra szeretnénk utalni, hogy a mesei valóság keretei között megalkotott személyes világkép a társadalmi mindennapiság részeként az igazság témáját kulcskérdésként elemzi.

A résztéma elemzésének talán egyik legjobb szöveghelye a *Mikor a cigány vállára vette botját, találkozott egy gazdag emberrel* címmel jegyzett történet.²⁷ A mese lényegében a közismert és Kárpát-medence szerte számtalan változatban elterjedt *Terülj asztalkám!* történet parafrázisa. A nagycsaládú cigány ember belefáradt az éhezés és a szegénység elleni kilátástalan küzdelembe, ezért egy hatalmas bottal a vállán útnak eredt, ahol találkozott egy emberrel.

Hova mégy, te cigány?

Hát én addig megyek, míg az istent meg nem ölöm!

Hát minek ölöd te meg az istent, te cigány?

Azért ölöm meg az istent, annyi puját adott nekem, a feleségemnek, hogy nem tudom még meg se olvasni, nemhogy ruhát vagy kenyeret adjak nekik. Hát megölöm az istent!²⁸

Az alapképlet egyértelmű. A nyomorúsága ellen lázadó szegény ember az isteni gondviselés „igazságtalanságát” kárhoztatja személyes sorsáért. A szüzsé gerincét a lázadás-motívum, illetve ennek periodikus ismétlődése képezi. A cigányember nem sejtí, hogy személyesen istennel találkozott, aki segítségként megajándékozza a *terülj asztalkámmal*, egy csodálatos tárggyal, amely örök bőséget ígér. Igen ám, de amint minden változatban, itt is, a szegény embertől elcsalják a csodatévő eszközt úgy, hogy helyébe észrevétlenül egy közönséges asztalt csempésznek. A csalódott cigány haragra gerjed, úgy érzi méltatlanul rászédtek, ezért a történet menete szerint még kétszer kel útra, hogy fenyegetését beváltsa, megölje istent. Végül, mikor az *aranyat pottyantó számár* után az *asszonyfiatalító botokat* is ellopja gazdag komája, fény derül minden turpisságra, a cigány visszاسzerzi isten ajándékait, hazatér családjához és a történet akár nyugvópontra is juthatna. Ámi mesemondói zsenialitása azonban az alapproblémát, a szegények és gazdagok között feszülő társadalmi igazságtalanság kérdését alapvetően új összefüggésbe állítja radikális

²⁷ Uo. 245-252.

²⁸ Uo. 245.

befejezésével. Történik ugyanis, hogy a cigány szerencsésének híre a király fülébe jut, aki magához rendeli.

- Hallod, mondok én neked egyet! Már a feleségednek úgyis van miből megélni, mert már az a szamár szart pénzt eleget, vedd el te az én jányomat!
  - Hát vajjon, hozzám adná-é a király a jányát?
  - Hát miért ne adnám, ha már ilyen jó ajándékkal megajándékozott téged az isten.
- [...]
- A cigány megörült, mert meglátta a király jányát, gyönyörű szép jány vót.
- Minek lakjak én evvel a vénasszonnyal, hogyha én lakhatok a király jányával is!²⁹

A cigány fogta a csodálatos jószágokat és átadta a királynak azokat. Ámi meseszövege szerint azonban a történet nem végződhet boldogsággal. A cigányt a szobába, ahova felvezetik nem a csodálatos szépségű királykisasszony, hanem hat pandúr várta, akik egyszerűen agyonverték.

Hát hozzáfogott, két pandúr beretválta megle, de a bikacsekkkel, lekötötték a deresre. Mikor az kifáradt, állott a másik kettő, úgy hogy mire a hat keresztülment rajta, a cigány az utolsókat rugta. Mikor a cigány meghótt, ásatott egy gödröt, még koporsót sem csináltatott neki, beletette.³⁰

A hős tragikus halála a történet üzenetét bonyolult összefüggésként láttatja a hallgatósággal. Első pillantásra hajlamosak lehetünk arra, hogy a cigány bukását egyszerűen csak hűtlenségének tulajdonítsuk. A családja boldogulása biztosítva volt, amire Ámi maga is utal, mert gyermekei „*ugyis első gazdajányokat tudtak elvenni*”.³¹ Ha azonban a meseszöveget valamint a mesemondói üzenet összefüggéseit pontosan értelmezzük, rá kell jönnünk, hogy Ámi történetvezetése mögött egészen más intenciók érvényesülnek. A király tudta, hogy a cigány csodálatos meggazdagodása, az ajándékok mögött isten segítőszándéka munkált. Márpedig isten, aki a mérhetetlen szegénységből emelte ki a cigányt, semmiképpen nem akarhatta, hogy az egyébként is képtelen módon gazdag király még gazdagabb legyen. A cigány meggyilkolása az isteni szándékkal szemben elkövetett büntett.

Ámi történetében tehát az igazság objektív értelemtartalma inkább a társadalmi igazságosság iránti igény formájában, illetve az eziránti vágyakozás reménytelenségében jut kifejezésre. A szegénység és gazdagság alapvetően igazságtalan társadalmi létviszonyait még az isteni szándék sem képes megváltoztatni. A király a cigánytól az isten által neki ajándékozott eszközök elrablásával gondtalanul gazdálkodhat. Ámi szövegváltozatának metaforikus értelme nyilván az *ab ovo* társadalmi igazságtalanság ellenében, de annak megváltoztathatatlanságába vetett meggyőződésére vonatkozik.

²⁹ Uo. 251.

³⁰ Ua.

³¹ Ua.

A gazdasági-társadalmi helyzet és a megfellebbezhetetlen társadalmi autoritás közötti kapcsolat ugyancsak figyelemreméltó példája a *Mariskának hitták a királyi városban a legszebb jánt, állapotos lett és gyermeket vesztett* címmel jegyzett novellamese.³² Az okos parasztlány történet parafrázisa eltér a gyakran Mátyás király történetek variációiként lejegyzett szövegváltozatok többségétől. Mariska, a város legszebb lánya, akire még a király is szemet vetett egyszer csak elkezdett „gömbölyödni”.

- Hallod-é Mariska? Én téged azért hivattalak, hogy én neked láttam, hogy a hasad gömbelyű! Hova lett a gyermeked?

- [...]

- Hát felséges királyatyám, tudom, ha az orvos megvizsgál, megtanálja rajtam! Igaz gyerekem vót, de én megöltem a gyereket, a diófának a töve alá temettem el!³³

A király az akasztófa helyett alkut ajánl Mariskának, ha hoz is ajándékot meg nem is, illetve ha úton jön meg nem is, akkor semmiféle büntetésben nem részesül tetteért. Az okos leány természetesen megoldja a rejtvényt. A királyi ígélet megtartása, vagyis a bármiféle erkölcsi világkép szempontjából elkövethető egyik legsúlyosabb bűncselekmény, a csecsemőgyilkosság eltussolása, sajátos feltételek mentén teljesült.

- Felséges királyatyám! Hogyha megkegyelmez nekem azért, hogy nekem büntetésem nem lesz, ingyen szogálom a királyuramat öt évig!

Jányom, nekem ingyen egy percet se szogáljál! Hanem ezt magyarázd el nekem, hogy mikor lett elrejtve a világrul?

- Hát annak királyuram két hónapja!

- Akkor gyere velem a szobába!³⁴

Úgy tűnik, Ámi felfogásában a király szubjektív igazságérzéke nem valamiféle relatív igazságértelmezés létjogosultságát alapozza meg, de éppen ellenkezőleg annak kritikáját készíti elő. A személyében abszolút társadalmi autoritásként funkcionáló közszereplő visszaélése helyzetével a mindennapiság szociális struktúráit aknázza alá, amennyiben a csecsemőgyilkosságot következmények nélkül hagyja.

Itt Ámi mesemondói közösségének igazságérzéke áll szemben a korabeli viszonyok részeként megtapasztalt társadalmi gyakorlattal. A hatalmi-politikai intézményrendszert képviselő személyek törvényfelettsége – törvényen „kívülisége” – Ámi és szegényparaszti hallgatósága szemszögéből, még ha nyilvánvalóan igazságtalan is, de ténytapasztalat. Kiderül tehát, hogy a király eljárása olyan bűn, amelyet éppen személyében kellene megtorolnia. Ámi igazságérzékében a bűn és az ennek szankcionálását megalapozó objektív

³² ERDÉSZ Sándor (szerk.): Ámi Lajos meséi III. kötet. 11-13.

³³ Uo. 11.

³⁴ Uo. 13.

igazság-ismeret közötti szigorú logikai kapcsolatot nem mindig fedezhetünk fel. Egyes történeteiben a szüzsé meghökkenítő drámaisága, a meglepetésszerű fordulat nyilván a hallgatóság figyelmének fenntartását szolgálta. Ugyanakkor, még ezek, a konkrét tartalmukat tekintve valószínűleg a korabeli sajtó bűnügyi krónikáiból és a széles körben elterjedt krimiszerű lektűrökből is táplálkozó történetek sem nélkülözik Ámi és közössége igazságérzékének expresszív megnyilvánulásait.

A fiú anyjának gyermeket csinált és ezért akasztásra ítélték címmel jegyzett történet a társadalmi mindennapiság viszonyait megalapozó igazságérzék működését teljes abszurditásként mutatja fel.³⁵ A szüzsé, amint a cím jelzi az incestus tabu megsértésének és társadalmi megtorlásának története. A fiút és anyját a börtönbe kísérik, majd halálra ítélik, ahol a „bűnös” gyermek a bíróságot ráveszi arra, hogy az ítélet megfellebbezésének mindenkit megillető jogával élhessen.

Megválthatod anyádnak meg magadnak az életet olyan feltétel mellett, hogy ha tudsz egy olyan tanálgató mesét mondani, mikor jössz a tárgyalásra, amit a bíróság nem fog kitanálni!³⁶

A fiú és az anya hátborzongató megoldást ötlenek ki, amit egyrészt a hallgatóság értelmezhet az anyai önfeláldozás megnyilvánulásaként, vagy ezzel szemben az önző gyermeki kegyetlenség bornírt kiteljesedéseként. Ámi szövegének megfogalmazása, az erőszakos realizmus stílusának és történetmondásának gyakran megfigyelhető velejárója. Jelen történet azonban még ezek közül is kirí nyersségével.

Hallod-é fiam? Száz százalékba biztos vagyok, hogy így mind a ketten halunk meg! De öljél meg engemet, varjál az én bőrümből megadnak egy pár kesztyűt, meg a lábodra egy pár harisnyát és aztat húzd fel, amikor a bíróság elé állsz! És modjad: Tisztelt bíróság, egyet mondok maguknak! Ha kitanálják, azonnal akasszanak fel! Az anyámat a kezemen a lábomon hordom! Akkor, ha eztet nem tanálják ki, te legalább szabadon maradsz.³⁷

A történet szerint miután a fiú megölte anyját és követte tanácsait, sikerült megmenekülni, mert a bíróság képtelen volt megoldani a rejtvényt. A történet „hőse”, a mese logikája szerint a képességei segítségével boldoguló főhős itt vérfertőző anyagyilkos, akit Ámi „menekülni” hagy. A mesei valóság abszurditása a mindennapi társadalmi valóság realitásával és az ezt megalapozó igazságérzékkel szöges ellentétben áll.

Ámi felfogásában azonban minden igazságtalanság, függetlenül attól, hogy megtorlásra kerül vagy a bűnös gondtalanul élheti életét, valójában csak egyetlen módon, a hit által nyerhet teljes bocsánatot. Igazságfelfogásának ezt a tételét, a vallási igazság felsőbbrendűségének maximáját alátámasztó ugyancsak

³⁵ Uo. 27-28.

³⁶ Uo. 27.

³⁷ Ua.

megdöbbentő történet a *Vót egy ember, aki a legelső rablást a szülein tette meg* címmel jegyzett mese.³⁸ A szüzsé menete szerint a szórakozásra vágyó tizennyolc éves fiatalember az apját, mikor az a vásárban eladott tehének árával hazafelé tartott, megölte. Majd ezt követően anyját, aki rájött gonosztettére, ugyancsak agyonütötte. A kettősgyilkos az Ámi féle szövegváltozat szerint hatvanéves koráig gondtalanul élt bűnözésből rablótársaival, amikor lelkiismerete felébredt, és elhatározta, hogy megkísérel megszabadulni bűneitől. A lelkiatya, akit felkeresett penitenciaként súlyos feltétel elé állította.

Láttam, amikor idefele jöttél, vót a kezedben egy száraz tőgyfabot. Azt a száraz tőgyfabotot kiviszed a tenger partjára! Tíz méternyire a tenger partján beleszurod a földbe! Amikor beleszurod, te a kalapoddal addig hordod rá a vizet, meddig az a száraz tőgyfa ki nem leveledzik. Akkóra mikor, mire az az első levelét kihuzza, kihozza az a fa magából, akkor isten neked a bűnödöt megbocsátotta.³⁹

A bűnös hét évig hordta a vizet, mikor kihajtott az első két falevél az ágon, hogy aztán nyomban meghaljon.

Jelen elemzés természetesen nem Ámi Lajos etikai világnévének és igazságfelfogásának a történeteiben kimutatható minden szöveghelyre kiterjedő elemzését célozta. Elsősorban azt szeretttük volna érzékeltetni, hogy a mesei valóságértelmezés keretei alkalmasak arra, hogy a fent sorolt témákat részben absztrakt, de ugyanakkor a mesemondói közösség társadalmi viszonyai között érvényes tapasztalati összefüggések függvényében értelmezzük: a mese a társadalomtudományi elemzések hasznos forrása lehet.

³⁸ ERDÉSZ Sándor (szerk.): Ámi Lajos meséi II. kötet. 467-473.

³⁹ Uo. 473.